

JUVENALIS' TWEEDE SATIRE

DIE MIETJES ZIJN VERDOMDE SOLIDAIR

wim hottentot lilian bender-leenen
piet gerbrandy ype de jong

In het vorige themanummer van Groniek 'homoseksualiteit en geschiedenis' verschenen artikelen van Schrijvers, Schaafsma en Van-Dam. Professor Schrijvers eindigde zijn bijdrage, onder de titel 'Homoseksualiteit te Rome', met 'wordt vervolgd'. In het studiejaar 1980-1981 heeft een kandidaten-werkgroep van studenten Latijn onder leiding van professor Schrijvers de tweede satire van Juvenalis bestudeerd. Dit gedicht behelst een aanval op een bepaald type homoseksuelen. Wij publiceren hier de vertaling van ongeveer de helft van het gedicht en geven daar, naast een inleiding in genre, tijd, schrijver en werk, een soms vrij uitgebreid commentaar bij, dat beoogt enkele kenmerkende aspecten van de homoseksualiteit te Rome nader te belichten. Uitgangspunt van ons werk was de nog ongepubliceerde vertaling van Marietje d'Hane-Scheltema, die we op een aantal plaatsen zonder wijzigingen overnamen. (Haar complete vertaling van Juvenalis zal te zijner tijd bij Polak & Van Genneep verschijnen.)

decius iunius iuvenalis

De eerste eeuwse Latijnse dichter Juvenalis (circa 65-130 n.Chr.) roept in zijn programmatische eerste satire dat hij wel satire schrijven móét, als hij de rotzooi om zich heen ziet: *Difficile est satiram non scribere*. Hij barst dan los in een stroom verontwaardigde kritiek: Rome is een grote teringtroep, eunuchen trouwen, vrouwen jagen op groot wild, een rijk geworden Egyptische kapper bezit meer geld dan de hele Romeinse adel. Ja, wat men al niet doet uit hebberigheid: sommigen belasteren je bij de keizer om na een proces een deel van je bezit in handen te krijgen, anderen laten zich maintaineren door een rijke oude vrijster, weer anderen maken hoerejongens van de wezen waar ze voogd van zijn. Dat alles moet toch wel geselsd worden. *Si natura negat, facit indignatio versum*: als het talent ontbreekt, dan wordt het vers wel door Verontwaardiging geschreven. Uit beide door ons aangehaalde verzen blijkt al wel hoe Juvenalis zich in zijn gedichten voordeet: als een maatschappijcriticus, die uit verontwaardiging over alle misstanden in de grote stad niet anders kan dan aanklagen, zonder dat hij overigens duidelijk maakt hoe hij het dan wel wil hebben.

het genre

Dat laatste hoort tot de vaste uitrusting van de Romeinse satiricus. De schrijvers presenteren zich als lieden die de gal overloopt van verontwaardiging, maar niet als wereldverbeteraars met een programma. Humor speelt wel een zekere rol, maar minder dan in onze eigentijdse satire. Kenmerk van de satire als typisch Romeins literair genre - de klassieke literaire theoretici wijzen erop dat de Grieken het genre niet kenden - is vooral kritische instelling van de (persona van de) dichter en snelle afwisseling van de onderwerpen. *Satura* betekent in het Latijn zoiets als 'gemengde schotel', 'ratatouille'. Metaforisch gaat het dan ongeveer 'gevarieerde, maar niet erg verfijnde literaire kost' betekenen. De satiricus biedt de lezer a *slice of life*. Vooral Juvenalis en de iets oudere Persius verzetten zich in krachtige

en onbewimpelde bewoordingen tegen de overige eigentijdse literatuur. Ja, ja, iedereen maar ' bezig met schrijven'. En wat dan wel? Gekunstelde bombast, mythologische flauwekul, ivorentorenliteratuur.

Maar dat zal de lezer in de satire niet vinden. Juvenalis zegt in zijn eerste satire wat er dan wel te vinden zal zijn. Een mengelmoes van al wat menselijk is, verlangens, angsten, woede, geilheid, plezier, geacht en gejaag. Terecht is er opgemerkt dat het in de loop van het boek vooral gaat om egoïstische verlangens, laffe angsten, wilde woede, ongebreidelde geilheid, verboden plezier en ziekelijk gejaag. Het is methodisch onjuist om de misstanden die de satiricus aanklaagt als 'normaal' voor Rome te beschouwen, een vaak gemaakte fout. We citeren uit een algemeen werk over de satire: "... the satirist ... needs to be unfair or angry or immature, in order to be effective, for satire is, in its concept and very nature, an unfair and distorted treatment of material". (1) En zo is het natuurlijk ook. De satiricus zet aan, overdrijft schromelijk, en duidt incidenten als symptomen. Anderzijds wijst hij de lezers door zijn shock-effecten op de brede kloof die meestal gaapt tussen theoretische idealen en officiële moraal van een maatschappij en de feitelijke realiteit. In onze eigen tijd zou er bijvoorbeeld een bijtende satire kunnen worden geschreven over het gebruik van het 'ideale' begrip solidariteit. De satiricus gebruikt om zijn effect te bereiken dikwijls de altijd en overal de lachlust opwekkende truc 'iedereen loopt uit de pas behalve ik-zelf'. Hij wil niet genuanceerd zijn, want dan verdwijnt zijn verontwaardiging en daarmee zijn reden van bestaan: "*tout comprendre, c'est tout pardonner*".

de tijd

Juvenalis is van de vier satirici die we uit de Romeinse Oudheid kennen (Lucilius, Horatius, Persius, Juvenalis) de jongste en meest verbitterde. Zijn satire gaat vaak over in een kankeren op alles wat hem niet zint, kortom hij wordt een soort W.F.Hermans, vaak met de zelfde van-dik-hout-zagen-we-planken ongein. Met Hermans heeft hij ook de sterke drang tot ontmaskeren gemeen. In de Latijnse literatuur deelt Juvenalis die drang met zijn tijdgenoot Tacitus (circa 55-115 n.Chr.), die in zijn historische werken over de Keizertijd de hoofdpersonen vrijwel consequent andere motieven voor hun daden toedenkt dan ze openlijk te kennen geven. Dit valt toe te schrijven aan de tijdsomstandigheden.

De tweede helft van de eerste eeuw AD was voor het Romeinse Rijk niet bepaald een rustige tijd. In 54 wordt Nero keizer. Aanvankelijk is zijn bewind dankzij ervaren adviseurs een toonbeeld van efficiëntie. Het verloedert echter naarmate de keizer, als hij ouder wordt, zelf meer en meer het heft in handen neemt. De adviseurs worden successievelijk verwijderd (vaak tot zelfmoord gedwongen), mogelijke concurrenten worden vergiftigd of weggepromoveerd. Nero begint steeds tyrannischer op te treden. Vooral de senatorenklasse met haar traditionele voorkeur voor het republikeinse staatsstelsel wordt in toenemende mate het slachtoffer van aanklachten wegens majesteitsschennis. De keizer vervreemt de geldadel der ridders (*equites*) van zich door allerlei ondoordachte en geldverslindende pres-

tige-objecten. Tenslotte maakt hij zich bij het proletariaat in Rome gehaat, doordat daar algemeen het onbewezen gerucht geloofd wordt dat Nero persoonlijk de grote brand van 64 heeft laten aansteken. Voor dat uiterst realistische decor zong hij een prachtig lied over de Val van Troje, zo vertelt men elkaar. In 68 breken er op diverse plaatsen in het Rijk revoltes uit. Als ook het garnizoen in Rome in opstand komt, vlucht Nero en laat zich tenslotte door een laatste getrouwe doorsteken.

In deze jaren wordt Juvenalis geboren.

Na Nero's dood ontstaat er eerst chaos. Diverse generaals worden op verscheidene plaatsen in het Rijk tot keizer uitgeroepen. Eén daarvan is Galba, die wordt verslagen door Otho. Deze laatste wordt door Juvenalis in zijn tweede satire 'flikkerkeizer' genoemd. Uiteindelijk komt uit deze burgeroorlog in 69 *Vespasianus* als winnaar te voorschijn. Hij wordt de stichter van de Flavische dynastie, die zich aanvankelijk onderscheidt door een gedegen financieel beleid, zodat het vrijwel bankroete Rijk er weer wat bovenop komt. De traditionele regentenklasse der senatoren verliest bijna alle invloed, de keizer treedt steeds openlijker absolutistisch op. Grote conflicten weet *Vespasianus* echter te vermijden. Het herstel (ook van discipline in het leger) zet zich voort onder *Vespasianus'* zoon *Titus* (79-81), maar na diens onverwacht vroege dood neemt zijn jongere broer *Domitianus* (81-96) de regering over. Hij blijkt in onze bronnen weer zo'n keizer in de traditie van Nero en Caligula (37-41). Door onnodig autocratisch en ontactisch optreden komt het tot botsingen met de senatorenklasse.

De laatste tijd heeft men, terecht waarschijnlijk, *Domitianus* gerehabiliteerd: een dictator in de moderne zin was hij zeker niet. Bij leger en volk had hij zelfs een zekere populariteit. De provincies werden doelmatig bestuurd. Zijn conflicten met de senaat maakten echter een diepe indruk op de intelligentsia, zodat *Domitianus* in de literaire bronnen als een bloeddorstig monster wordt beschreven. Juvenalis wijdt het grootste gedeelte van de vierde satire aan een spoedzitting van het kabinet onder leiding van de keizer. Het brandende probleem dat bediscussieerd wordt door de verzameling schurken die des keizers adviesraad vormen, is hoe een gigantische tarbot (die *Domitianus* van een onderdaan ten geschenke heeft gekregen), het beste kan worden bereid.

Domitianus heeft zich op papier zeer ingezet voor een 'ethisch reveil'. Een uitgebreide zedelijkheidswetgeving kwam tot stand. Castratie werd verboden, een prijzenstop voor eunuchen ingesteld, openbare toneeluitvoeringen (die blijkbaar regelmatig de gewenste fatsoensnorm overschreden) verboden, de *Lex Scantinia* (de homowet uit de tweede satire) weer toegepast. Ook *Augustus'* huwelijkswetten werden weer in ere hersteld. De keizer nam zelf de censuur voor onbepaalde tijd op zich. De *censor* was de magistraat die onder meer verantwoordelijk was voor de publieke zedelijkheid. Het ambt was veel van zijn vroegere belang kwijtgeraakt, maar door het zelf blijvend op zich te nemen probeerde de keizer het zijn oude luister terug te geven. Overigens wordt *Domitianus* na zijn dood door zijn talloze critici zelf beschuldigd van incest, overspel en pederastie. *Quod licet Iovi...* De laatste jaren van *Domitianus* regering gelden in onze literaire bronnen als doordrenkt van angst en terreur. Deze terreur trof vooral intellectuelen (in de bronnen filosofen genoemd) en politici die tegen *Domitianus* optreden bezwaar maakten. Tenslotte werd de keizer slachtoffer van een complot, waarbij zijn eigen vrouw *Domitia* betrokken was, evenals hoogstwaarschijnlijk zijn opvolger *Nerva*. Bij de dood van *Domitianus* was Juvenalis 31 jaar oud.

Nerva (96-98) was uit de senaat afkomstig. Hij

begon zijn regering met de plechtige eed dat hij nooit een senator zou laten executeren. Politieke vluchtelingen konden terugkeren en processen werden gevoerd tegen verklidders, die onder *Domitianus* mensen hadden aangebracht. Een niet onbekend beeld dus. *Nerva* stierf al spoedig en werd opgevolgd door de legercommandant *Trajanus* (98-117), die al in 97 was geadopteerd om de contacten met het leger te verbeteren. *Trajanus* bleek een zeer doortastend en efficiënt bestuurder, die zijn adviseurs met zorg koos. Onder hem bereikte het Rijk de grootste omvang en de grootste welvaart. Als een tijd de Gouden Eeuw van Rome genoemd mag worden, dan is het de tweede eeuw, tussen circa 100 en 170. Er heerste voorspoed en vrede. De binnenlandse terreur was voorbij. Onder *Trajanus* publiceerde Juvenalis ongeveer de helft van zijn werk (de satiren 1 tot en met 6), ten tijde van *Hadrianus* (117-138) de rest (satiren 7 tot en met 16).

de man en zijn werk

We moeten ons realiseren dat Juvenalis al op middelbare leeftijd is, als hij binnen ons blikveld komt. Het meest voor de hand liggend is de veronderstelling dat hij niet eerder kon publiceren omdat onder *Domitianus* zeker aanstoot zou zijn genomen aan de kritische toon van zijn gedichten. Het schrikbewind van deze keizer is in ieder geval een traumatische ervaring voor de dichter geweest, want hij komt er regelmatig op terug. Van Juvenalis' privé-leven is vrijwel niets met zekerheid bekend. Hij was waarschijnlijk afkomstig uit Aquinum (tussen Rome en Napels). Uit een gedicht van de epigrammendichter *Martialis* (2) uit het jaar 92 blijkt dat Juvenalis dan in Rome woont. Uit een ander gedicht van *Martialis* (3) krijgt men de indruk dat hij het leven van een cliënt leidt, dat wil zeggen van iemand die voor zijn onderhoud grotendeels afhankelijk is van wat een rijke beschermheer (de *patronus*) hem toestopt. Een moeilijk bestaan dus, niet erg bevorderlijk voor de ontwikkeling van het ego. Juvenalis' bitterheid zou er goed door te verklaren zijn, al is die als gezegd gedeeltelijk inherent aan het satirische genre. Later in zijn leven blijkt de dichter een buitenhuisje in Tivoli te hebben. Zijn satiren uit die tijd zijn opmerkelijk veel milder dan de vroegere. We hebben, mede om een indruk te geven van het werk, aan het begin van dit stuk al delen van de eerste satire samengevat. De derde satire schetst in schrille kleuren de ellende van het leven in een metropool. In de vijfde satire lezen we over het armoedzaaiersbestaan van de cliënt en de hebzucht van de *patronus*. De zesde satire is een berucht geworden, 695 verzen lange, opsomming van alle vreselijke typen vrouwen die er bestaan. Vrouwenhaat van een zeldzame intensiteit. Elders vinden we bijvoorbeeld klachten over de geringe opbrengst van intellectueel werk ("van dichten comt mi clenen bate"), over de verdorvenheid van de heersende klassen, over het feit dat de mensen altijd precies de dingen willen, die verkeerd zijn. In satiren 9 en 2 moet een bepaald soort homoseksualiteit het ontgelden. We bespreken eerst globaal 9, en geven vervolgens 2 zeer uitgebreid weer.

satire 9

Satire 9 is een curieus gedicht, "one of the most shocking poems ever written". (4) Het is een zeer hoffelijke dialoog tussen een ik en iemand die *Naevolus* wordt genoemd. De ik-figuur begint ongeveer als volgt: Hoe komt het dat je even sip kijkt als *Ravola*, toen die betrapt werd bij het likken van een hoer? Vroeger zag je er altijd zo perfect uit, had altijd een *bon mot* paraat, was altijd op de baan om vrouwen te versieren, terwijl je trouwens ook hun echtgenoten wel eens een goede beurt gaf. Nou, reageert *Naevolus*, dat gigolobestaan heeft mij anders niet veel opgebracht. En in mijn vak is het ergste gedrocht, waar je mee in aanraking kunt komen, een *mollis avarus*, een gierige

nicht. Naevolus beklagt zich zonder ironie over het harde bestaan van de man die van seks moet leven: "Denk je soms dat het makkelijk en eenvoudig is een behoorlijke pik in z'n ingewanden te steken en daar het diner van gisteren tegen te komen?". (5) Deze onverholten obsceniteit wordt met een klassieke nictengrap vervolgd: en ik zou hem nog wel zo'n beeldige paraplu voor zijn moederdag ten geschenke hebben gegeven. Verder trad ik trouwens ook op als de dekhengst van zijn vrouw, ja ik ben de vader van zijn kinderen. En wat krijg je er voor terug: stank voor dank. Afschuiven, ho maar. Alleen klachten, dat alles zo duur is. Zo gaat de litanie verder, waarbij de ik-figuur zich volkomen amoreel opstelt, zelfs een zekere sympathie suggereert voor de strijd om het bestaan, die Naevolus leveren moet.

Vervolgens blijkt de 'vriend' niet alleen een vrekke, maar ook nog een valse nicht te zijn. Naevolus bezweert de ik-figuur te zwijgen over wat hij heeft gehoord, omdat hij bang is anders vermoord te worden. Tenslotte vraagt Naevolus advies. Zijn jeugd is zo goed als voorbij, wat moet hij doen, nu hij zo in zijn verwachtingen bedrogen is? Wees maar niet bang, is de venijnige reactie, zolang de Zeven Heuvels van Rome overeind staan, zullen er passieve homo's zijn. Gewoon volhouden dus.

Het echte slot schetst dan in een soort dagdroom van Naevolus alles wat hij nog hoopt te verdienen in zijn tot dan toe niet zo glansrijk verlopen carrière. Dit is een unieke tekst, omdat we hier - naast de bekende klachten over de cliënt-patronus relatie - eens de andere kant van de Romeinse homoseks zien. De *mollis* kennen we uit vele bronnen, maar Naevolus die zich als vrije burger prostitueert, is vrijwel uniek. Voor de Romeinse lezer moet Naevolus' mentaliteit schokkend geweest zijn. Omgang met een *mollis* was al niet bepaald goed voor iemands reputatie, en geld vragen voor seks heel vernederend. De grenzen voor goed en kwaad zijn op seksueel gebied sterk klasse-gebonden: "homoseksualiteit is voor de vrijgeborene een schande, voor de slaaf een onvermijdelijkheid, voor de vrijgelatene een verplichting", zou, volgens Seneca de Oudere, de redenaar Haterius eens tijdens een rechtszaak hebben gezegd. (6) Uiteraard is deze uitspraak sterk retorisch gekleurd, maar Haterius zal er vanuit gegaan zijn, dat het publiek voor de redenering gevoelig was.

satire 2

- 1) *Vertrouw nooit op de buitenkant. Immers [8] het stikt toch van nors kijkende perversen in elke straat. Preek jij van goed en kwaad, terwijl je juist het meest gebruikt riool*
- 5) *van al die nichten bent die Socrates als lichtend voorbeeld zien? Hun ruigbehaarde armen mogen veel stoerheid suggereren, maar hakt de dokter niet de rijpe vijgen vals grijnzend van hun gladgeschoren aars?*
- 10) *Hun taal is schaars en groot hun lust tot zwijgen, hun haar nog korter dan een wenkbrauw. Neen, dan vind ik Peribomius oprechter, die van nature door manier van lopen en oogopslag zijn ziekte openbaart.*
- 15) *Zijn onbevangenheid roept meelij op, zijn gekte zelf schenkt hem vergiffenis. Maar erger vind ik hen die zoiets laken met taal die past bij Hercules en prekend over fatsoen hun kontje presenteren. [20]*
- 20) *"Zal ik voor jou me schamen, Sextus? Jij ligt toch ook steeds op je buik", betoogt Varillus die ieder nawijst...*

tristes obscaeni

Nadat in vers 1 tot en met 7 van de Latijnse tekst is gesproken over heren die zich voordoen als ouderwetse, rechtgeaarde Romeinen, maar ondertussen

Bacchanalen houden, en over de snobs die bustes van filosofen uit de Stoïsche school in huis hebben, maar van filosofie niets weten, worden we nu (waar onze vertaling begint) geconfronteerd met een algemeen voorkomend type: de *tristes obscaeni* (regel 2) hier vertaald met 'nors kijkende perversen'. Het zijn mannen die zich ruig voordoen, maar ondertussen verwijfd zijn, die zedenpreken, maar zelf zedeloos zijn. Kort haar en zwijgzaamheid gelden als tekenen van soberheid. De 'stoerheid' (*atrox animus*) komt voor in een gedicht van Horatius (circa een eeuw eerder), waar hij verbonden wordt met het prototype van de

deugdzaame Romein, Cato, die zelfmoord pleegde om zijn principes. (7) Het type van de hypocriete zedenmeester komen we vrij veel tegen in Latijnse teksten uit de eerste eeuw. De wijsgeer Seneca (opvoeder van Nero), zelf ook wel voor hypocriet uitgemaakt, spreekt zijn afkeer uit over mannen die filosofie als koopwaar beschouwen en anders leven dan ze zelf voorschrijven. (8)

Socrates, die onder andere in Plato's Symposium wordt afgeschilderd als een groot liefhebber van knaapjes, gold als vader van veel verschillende filosofische scholen, en het lag voor de hand zijn veronderstelde seksuele gewoonten in dit verband aan te halen. De Stoïsche beweging schijnt ook de naam gehad te hebben uit geilaards te bestaan, omdat wel bekeerd werd dat slechts de wijze een goed minnaar kon zijn. Zeno, de 'oprichter' van de Stoïsche school, 'deed' het graag met jongetjes. (9) Het 'nors kijken', de gesimuleerde ernst komen we steeds tegen. (10) Martialis, de bekende tijdgenoot van Juvenalis, laat zich soms in vrijwel de zelfde bewoordingen uit over deze lieden. (11) In Rome bestond er, mogen we wel aannemen, een diepgeworteld wantrouwen tegen filosofen. Keizers lieten hen zo nu en dan uit de stad verwijderen. Filosoof zijn was verdacht, omdat men zich niet aanpaste en ongewone meningen verkondigde: "De naam van filosoof te zijn, zelfs indien men het gematigd in praktijk brengt (dat wil zeggen door er niet al te onverzorgd, sober en misanthropisch uit te zien), is al genoeg gehaat." (12) De filosoof was dus gevaarlijk in de ogen van sommige keizers, evenals de ouderwetse Romeinse moralist, omdat de keizer het zelf ook niet altijd zo nauw nam.

obsceen taalgebruik

(regels 4, 5, 9, 19 en 21)

Juvenalis gebruikt, om met seksualiteit verbonden begrippen aan te geven, naast metaforen ook verscheidene onverbloemd obscene woorden. Dit was in de literatuur van de Oudheid hoogst ongebruikelijk en zal dus zeker een schokeffect op de lezer of toehoorder gehad hebben. Behalve bij Juvenalis vinden we dergelijke woorden bijna uitsluitend gebruikt bij schrijvers als Catullus, Martialis, Petronius, in de zogenaamde *Carmina Priapea* en bij graffiti (schuttingwoorden zagezegd). Hoe een Romein uit de hogere standen tegen een dergelijk taalgebruik aankeek, leert ons de brief van Cicero (eerste eeuw v.Chr.) aan zijn vriend Paetus, waarin hij ervoor pleit, alle ook maar enigszins schunnige of dubbelzinnige woorden te vermijden, ja zelfs een woordvolgorde die obscene kon worden opgevat. *Illam dicam* moest men vermijden (omdat *landica clitoris* betekent) (13) In de retorenscholen (het hoogste onderwijs voor een Romein uit de betere kringen) is obsceneiteit in taalgebruik uit den boze. (14) Schrijvers verontschuldigen zich herhaaldelijk tegen kritiek op obsceniteiten met de mededeling dat hun woorden wel schunnig zijn, maar hun levenswandel zuiver. Deze houding heeft zich nog lang gehandhaafd, getuige de twintigste eeuwse Loeb-vertalingen van Martialis en Juvenalis, waarin alle pikante passages zijn weggelaten dan wel in het Italiaans weergegeven. Dat al in de Oudheid niet iedereen evenveel moeite had met dit taalgebruik, blijkt wel uit de enorme oplagen waarin, naar diens eigen zeggen, het werk van Martialis over de toonbank is gegaan. Ook van veel opschriften uit Pompeji is het onverhulde taalgebruik opmerkelijk.

In het kort bespreken we enkele *dirty words* uit dit eerste fragment.

Riool (4). In het Latijn staat er *fossa*, letterlijk iets wat gegraven is, sloot, gracht. Hier is de beeldspraak uiteraard seksueel. Het woord wordt gebruikt als beeldspraak voor vagina, analoog hier voor de anus van de passieve homo. (16)

Nichten (5). *Cinaedus* is het meest gebruikte woord voor passieve homoseksueel, vaak als scheldwoord (let wel: actief homoseksueel zijn gold niet als minderwaardig of negatief, de passieve rol wel). De etymologie van het woord was ook in de Oudheid al onzeker. Eén theorie zegt dat het woord samenhangt met 'bewegen met het lichaam', dat wil zeggen dansen (een voor een man niet gepaste bezigheid), een tweede dat het samenhangt met 'schaamdelen bewegen'. Gladgeschoren aars (9), *podex levis*. Podex is aars, een weinig voorkomend woord, meestal gebruikt in de context van pederastie. Epileren of wegscheren van de haren duidt op verwijfdheid en geeft een scherp contrast met het verder zo ruig behaarde uiterlijk. Hun kontje presenteren (19), *clunem agitare*, letterlijk 'met de billen draaien'. *Clunus* wordt veel gebruikt in samenhang met 'draaien, wiegelen'. Het kan dan gezegd worden van mannen en vrouwen. De beweging op zich is onfatsoenlijk, maar er is geen expliciete homoseksuele connotatie. Het schokeffect wordt vergroot door de onverwachte tegenstelling tussen fatsoen preken en kontje wiegelen. *Clunem agitare* is hier praktisch synoniem met *cevere* in 21. Jij ligt ... op je buik (21) is een vrije vertaling van *cevere*, 'een draaiende beweging maken met het achterwerk bij de geslachtsdaad'. Het woord behoort tot het nichtenjargon en duidt dus de passieve rol aan. (17)

vijgen

De 'rijpe vijgen' (regel 8) staan als 'gezwollen vijgen' in de tekst. De commentatoren nemen ten onrechte aan dat het hier aambeien betreft. Evenals het slachtoffer in de tekst hebben wij ook maar eens een dokter geconsulteerd. In dit geval de medicus Oriël van de universiteit van Londen. Hij publiceert de een klein artikel onder de veelbelovende kop:

"What is the relation of condylomata acuminata to sodomy?" (18) Oriël deelt daarin mee dat het soort wrat dat in zijn titel genoemd wordt (vijgwrat in het Nederlands) bij vrouwen zowel genitaal als anaal voorkomt, maar bij mannen steeds anaal. Driekwart van de patiënten blijkt anale seks bedreven te hebben, sodomie dus. (Voor de liefhebbers: tien procent van de mannelijke homoseksuele patiënten in Groot Brittannië lijdt aan de kwaal.) "...it might be thought that anal warts ('wratten') arise (...) after coitus with an 'active' partner", namelijk door kleine beschadigingen aan de opperhuid van de endeldarm. Het wrattenvirus dat bij sommige mensen waarschijnlijk "a normal inhabitant of the anorectum" is, kan via die wondjes binnendringen. Oriël sluit als volgt af: "However this may be, the connection between anal condylomata acuminata and sodomy is definite. It is of interest that this connection was well known in the ancient world, where anal warts were known as 'figs'." Het meest gebruikelijke woord voor vijg in het Latijn is *ficus*. En inderdaad worden *ficus* en woorden met dezelfde wortel regelmatig met anale seksualiteit geassocieerd.

Men dient zich wel te realiseren dat *coitus per anum* ook heteroseksueel vrij normaal was, omdat zo geen bevruchting kan plaatsvinden. Martialis (20) tekent een huizezin met al het personeel als *ficousus*, 'onder de vijgen', waarbij hij suggereert dat iedereen het daar met iedereen doet. Het gedicht sluit af:

"Terwijl zowel jong als oud daar even *ficousus* is, is het raar dat niet één akker er vijgen draagt."

De *familia* heeft het dus zo druk op de 'akker der lusten', dat men aan het echte boerenbedrijf niet toekomt. Soms is Martialis expliciet homoërotisch (21):

"Om wat jonge slaven te kopen heeft Labienus zijn boomgaard verkocht. Nu heeft hij alleen nog een vijgenboomgaard (*ficetum*)."

Dubbelzinnig is het muurgraffito uit Pompeji, waarin een inwoner van het Griekse eiland Chios (dat beroemd was om zijn vijgen) krijgt toegevoegd: "Ik hoop dat je vijgen weer opengaan, en dan nog meer pijn doen dan ze deden." (22)

De medische bronnen spreken wel van de 'vijgen', maar beschouwen het verschijnsel tot onze verrassing niet als een gevolg van geslachtsverkeer. De kwaal komt ook volgens antieke medici zowel bij mannen als vrouwen voor. De beschrijvingen zijn tamelijk gelijk: het zijn ronde, roodgekleurde, harde en pijnlijke knobbeltjes of blaasjes - de naam 'vijg' moet verklaard worden door het korrelig oppervlak dat de huid krijgt, zoals het vruchtvlees van de vijg korrelig van structuur is.

De arts Oribasius (circa 320-400) deelt mee dat de de vijgen vooral op behaarde delen van het lichaam voorkomen, hoofd, kin, achterwerk en geslacht. (23) De bestrijding ervan loopt uiteen van het bestrijken met de gal van een bok, het opleggen van de gebraden long van een ram tot het bestrooien met gemalen peregitten. (24) Geopereerd als bij Juvenalis wordt er ook. Celsus (eerste eeuw na Chr., iets vroeger dan Juvenalis) geeft de voorkeur aan behandeling met geneesmiddelen, maar, "waar we de kwalen met medicijnen niet de baas worden, vereisen ze de hulp van onze handen." (25)

In de Latijnse verzen 23-35 deelt Juvenalis vervolgens mee dat hij zich heel goed kan voorstellen dat *tristes obscaeni* lik op stuk krijgen van hen die ze bekritisieren. Vers 36 vervolgt:

- 23) *Laronia* [36]
hield zich niet in, toen één zo'n hypocriet
steeds
- 25) geërgerd uitriep: Hé zeg, de huwelijkswet,
slaapt die soms zelf?", maar zei ironisch
lachend:
"O gouden tijd, nu jij 't verval der zeden
bestrijdt. In Rome keert fatsoen weer terug,
een derde Cato daalde uit de hemel.
- 30) Hmmm, die parfum die uit je nekhaar geurt,
waar koop je die? Neen, schaam je niet,
vertel me,
wie is die parfumeur? Maar, hoor eens, als je
dan per se recht en wet van bed wilt lichten,
dan eerst van al de homowet. Bekijk
- 35) de mannen eerst, want die zijn meer verkeerd
dan wij, maar hen verdedigt steeds hun aantal
en hecht gesloten is hun strak gelid.
Die mietjes zijn verdomde solidair.
Bij onze sekse vind je nooit een voorbeeld
- 40) dat net zo weerzinwekkend overkomt.
Want Naevia noch Flora likken hun
vriendinnen klaar, maar Hispo doet het wel
tot bleekzien toe met menig jonge knul.
En procedeert een vrouw? Wil zij iets weten
- 45) van burgerrecht? Galmt jullie rechtbank ooit
van ons beklag? En laat een enkel meisje
aan boksen doen, atletenworsten eten,
bij jullie zie je mannen die per dag
mandenvol wol afspinnen, die veel beter
- 50) en sneller dan Penelope, Arachne
of een slavine die boet voor overspel
de fijne draad rondspoelen. 't Is bekend
waarom zo'n Hister zijn totaal vermogen
aan slechts één vrijgelaten slaaf vermaakte,
- 55) waarom zijn jonge vrouw tijdens zijn leven
zo werd verwend. Een vrouw wordt rijk door zich
als nummer drie in 't echtelijk bed te schikken:
"Je trouwt, en als je niet uit bed zult klikken,
krijg je juwelen toe...". Maar daarom mag men
- 60) niet ons veroordelen. Dan laat je raven
ongemoeid en richt op duiven de kritiek."
Aldus Laronia. Haar taal was klaar
en deed die Stoïcijnen angstig vluchten,
want wat zij zei was waar. [65]

Een zekere Laronia reageert ironisch op de verwijten die zo'n *tristis obscaenus* haar maakt. Haar reactie is samen te vatten tot: "De po(o)t verwijt de ketel dat hij zwart ziet". De namen die zij noemt verwijzen niet naar concrete personen. Zij doelt bijvoorbeeld met Cato op het type van de ouderwetse, degelijke Romein.

dirty words

Mietjes (regel 38), *molles*: zachte, slappe, verwijfde personen. Dit is het meest voorkomende adjectief bij het karakteriseren van de verwijfde homo, vooral in spotverzen, zoals hier bij Juvenalis. Regelmatig terugkerende punten bij het bespotten van 'mietjes' zijn onder andere de volgende. Het vergelijken van een mollis met iets dat uiterlijk zacht is of juist omgekeerd:

"Nicht van een *Thallus*, zachter dan konijnehaar
of ganzemerg of het lelletje van een oor..." (26)

Of de vergelijking tussen een ruig uiterlijk en een verwijfd innerlijk (cf. regels 1-11 in de vertaling). (27) *Mollis* is ook de standaardterm voor gecasteerden. (43-3) Hispo doet het wel... In de tekst staat *Hispo subit iuvenes*. Hispo gaat onder jonge mannen, een verwijzing naar Hispo's passieve geaardheid. *Subire* wordt meer van vrouwen gezegd. (28) (Zie verder bij het hoofdstukje 'orale seks'.)

homowet

(Vertaling 34)

In het Latijn staat *Lex Scantinia*. In heel wat juridische en algemene studies over de Romeinen kan men lezen dat er een wet bestond die homoseksuele omgang verbood. Men doelt dan op deze 'Scantinische Wet'. We zijn eens nagegaan wat er feitelijk over bekend is. Alleen op deze plaats en bij de vierde eeuwse schrijver Ausonius wordt de wet expliciet met homoseksualiteit in verband gebracht. (29) Van Cicero weten we dat in zijn tijd de wet gebruikt werd om politieke tegenstanders uit te schakelen. Hij blijkt zo'n aanklacht echt als een lachertje te beschouwen. Van Suetonius (eerste eeuw na Chr.) weten we dat Domitianus krachtens deze wet bepaalde mensen liet veroordelen. (30) Maar Cicero noch Suetonius delen mee welk vergrijp deze wet bestraftte. Quintilianus (tijdgenoot van Juvenalis) deelt mee dat iemand die een vrijgeboren jongen seksueel misbruikte (dat wil zeggen actieve homoseks met hem had) met een boete van 10.000 sestertiën kon worden gestraft (tien percent van Quintilianus' eigen hoge jaarinkomen als professor in de retoriek (31)). Dit is eigenlijk alles wat bekend is over anti-homoseksualiteitswetgeving in Rome. Als we de gegevens met elkaar combineren kan men het volgende beeld schetsen: in Rome bestond een zelden serieus gebruikte wet die seksuele omgang tussen vrije mannen verbood, wellicht vooral bedoeld om minderjarigen te beschermen. (Cf. voor seks met slaven en vrijgelatenen, het Seneca Patercitaat aan het eind van het hoofdstukje over Juvenalis' negende satire.) Net als later lijkt de wetgeving geheel op mannen te zijn toegespitst.

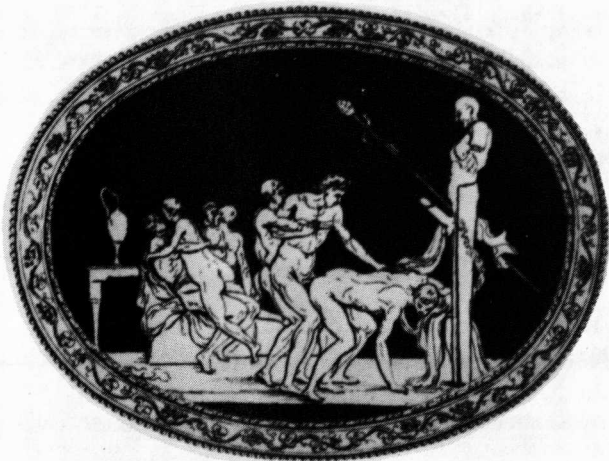
homoseksualiteit bij vrouwen

De implicatie van "likt... klaar" is uiteraard dat orale seks tussen vrouwen niet voor zou komen. Blijkens het voorafgaande en het volgende mogen we de passage trouwens iets ruimer interpreteren: seks tussen vrouwen bestaat niet. Nu is dat apriori al niet erg aannemelijk, maar de stelling wordt onhoudbaar als we elders bij Juvenalis lezen wat dronken vrouwen doen, wanneer ze het altaar van de Kuisheid (*Pudicitia*) passeren. (32) (Vertaling M. d'Hane-Scheltema):

want daar
laten zij 's nachts hun draagstoel stoppen om

tegen het beeld van de godin hun water
te laten kletteren of bij de maan
paardje te rijden op elkaar, totdat
zij huiswaarts gaan.

'Paardrij'-metaforen zijn in iedere literatuur frequent voor seksuele activiteit. (Vergelijk Gerard Reves term 'berijden'.) Verwijzingen naar vrouwelijke homoseksualiteit treffen we in antieke bronnen niet erg veel aan. Een reden hiervoor lijkt het kleine aantal vrouwelijke schrijvers waarvan ons werk bekend is. Bij mannelijke schrijvers spelen onkunde en onwil ongetwijfeld een rol. We geven een vrijwel compleet overzicht (voor de Latijnse literatuur).

Ons woord 'lesbisch' verwijst, zoals ieder weet, naar het Griekse eiland Lesbos, waar de 'tiende Muze' Sappho leefde en werkte in de zesde eeuw voor Christus. Al vroeg worden de vrouwen van Lesbos geassocieerd met grote seksuele vrijheid, maar lang niet alleen met homoseks. Het Griekse werkwoord *λεσβίζεω/λεσβίζεω* betekent 'pijpen'. (33) Bij Latijnse schrijvers als Horatius, Ovidius en Seneca (34) is de implicatie al dat Sappho lesbisch is in beide betekenissen van het woord. Niettemin blijft de gehele Oudheid lang de bewondering voor haar openlijk homoërotische poëzie zeer groot. Dat is opvallend, omdat de lesbische liefde verder meestal spottend of met overhopen afkeer wordt behandeld; men scheidt kennelijk zeer bewust persoon en werk (cf. noot 15). Horatius (35) tekent een toverkol *Folia* als *masculae libidinis*, met de seksuele voorkeur van een man. Dat is het standaardverwijt. Homoseksuele vrouwen doorbreken het maarschappelijk en seksueel vastgelegde rolpatroon. Zoals passieve mannelijke homoseksuelen als vrouwen worden gezien (inclusief de daarbij in Romeinse ogen behorende attributen, vergelijk ons hoofdstukje 'verwijfdheid'), zo worden actieve vrouwelijke homo's als man gezien. Het type manwif (dat mannelijke sporten beoefent, fors drinkt, zich mannelijk kleedt) kennen we uit diverse bronnen (36), maar de beschuldiging van homoseksualiteit volgt niet altijd. Iets vóór Juvenalis schrijft Seneca erover. Hij geeft een lezenswaardige beschrijving van het type en vervolgt dan:

"Zelfs in seksuele voorkeur (libido) willen ze niet voor mannen onderdoen. Hoewel ze voor de passieve rol geboren zijn (pati natae) hebben ze een pervers soort seks bedacht en hebben actieve anale omgang met mannen (viro ineunt, letterlijk 'gaan mannen binnen')." (37)

Hier wordt dus door Seneca het manwif-verwijt tot in zijn uiterste consequentie doorgetrokken, zoals Martialis dat ook doen zal.

Vooraf uit Griekse bron (tot tekeningen op vazen toe) weten we, dat de 'massagestaaf' of dildo, *ἄλσβος/βαυβών* in lesbische relaties voorkwam. We veronderstellen dat Seneca het gebruik van dit hulpstuk impliceert, als hij spreekt van 'mannen binnegaan'. In ieder geval herkennen we de dildo bij Seneca Rhetor, de vader van de filosoof. Hij citeert uit een *Controversia* (een soort pseudo-proces bij de opleiding tot advocaat), waarin een Griekse redenaar, in de rol van iemand die zijn vrouw in een lesbische relatie heeft betrappt en de minnares heeft gedood, opmerkt: "Ik bekeek eerst de mannelijkheid, of die was aangeboren of aangehaaid." (38) Een andere declamator merkt in hetzelfde oefenwedstrijdje op, dat het doden van mannelijke rivalen in dit soort gevallen niet meer is toegestaan. Maar hij voegt daar onheilspellend aan toe: "Maar als ik een namaak-mannelijke rivaal betrapt..." Dat is de ook uit onze tijd bekende reactie van de man die een minnaar voor zijn vrouw minder vernederend vindt dan een minnares.

Martialis (als altijd een zeer interessante bron voor Romeinse erotiek) heeft drie epigrammen over *tribaden*, de terminus technica, zowel in Grieks als Latijn, letterlijk 'wrijfster'. (39) Martialis laat ergens een dame Bassa weten dat ze hem aanvankelijk een ware Lucretia (symbool voor vrouwelijke kuisheid) leek. Nooit was er een vreemde man bij haar in de buurt. Al haar slaven waren vrouwen. Maar wat bleek? Ze had weliswaar geen minnaars, maar minnaressen: overspel zonder dat er een man aan te pas komt. (40)

In twee andere gedichten (41) ontmoeten we Philaenis, *tribas tribadum*, pot der potten. De naam is bedoeld als typenaam. Een schrijfster Philaenis zou een boek met 'varianties' geschreven hebben. Ze is zo mannelijk, dat ze jongens neuken wil (met het beeld van de actieve homo als superviriel (42)), ze kan wel elf meisjes per dag aan, eet dagelijks zestien atletenworsten (*coloephia*, hetzelfde woord als in Juvenalis' regel 47) pijpen vindt ze te passief, daarom ...likt ze meisjes (voor de depreciatie van orale seks, zie ons hoofdstukje daarover). Deze Philaenis doet dus ongeveer alles wat volgens Laronia bij vrouwen niet voorkomt.

In de antieke literatuur vinden we een aantal keren uiteenzettingen over de oorzaken van de gelijkgeslachtelijke liefde. Naast medische theorieën, die op de presocratische filosoof Parmenides teruggaan, vinden we mythologische verklaringen. (43) Het bekendst is de uiteenzetting van Aristophanes in Plato's "Symposion". (44) Plato besteedt aparte aandacht aan vrouwelijke homoseksualiteit. (45) In de Latijnse literatuur treffen we zo'n seksuele *aetiologie* aan bij de eerste eeuwse fabeldichter Phaedrus. Aan Aisopos wordt de vraag voorgelegd hoe *tribaden* en homo's (*molles mares*, zachte mannen) zijn ontstaan. Zijn antwoord: toen Prometheus uit eten ging bij Liber (dat is Bacchus), dronk hij daar net iets te veel. Bij zijn productie van nieuwe mensen - Prometheus geldt soms als maker van het mensdom - zette hij toen in zijn halfslapende dronkenschap mannelijke geslachtsdelen op vrouwen: "Zo komt het dan dat hun seksuele lust zich nu bevredigt aan 'verkeerd plezier'". (46) Alleen bij Plato en Phaedrus wordt mannelijke en vrouwelijke homoseksualiteit tegelijk behandeld. Meestal komt alleen de mannelijke homoseksualiteit aan de orde. (47)

Vrijwel uniek in de klassieke literatuur is het *Iphis*-verhaal in de *Metamorphosen* van Ovidius (43 v. Chr.-17 na Chr.). Daar (48) lezen we over de geboorte van het meisje Iphis op het eiland Kreta. Haar moeder Telethousa laat haar als jongen opgroeien, omdat Iphis' vader Ligdus te arm is om een meisje op te voeden. (49) Als Iphis dertien jaar (!) is wordt hij/zij door Ligdus verloofd met de even oude

Ianthe. De twee worden verliefd op elkaar (niet noodzakelijk in een Romeins huwelijk), maar Iphis weet dat het een onmogelijke liefde is. Ovidius laat haar in haar wanhoop een unieke monoloog houden. Ze benadrukt dat zo iets ongehoord monsterlijks als liefde van een meisje voor een meisje wel een straf van de goden moet zijn. Zij komt aan met het al in Plato's "Wetten" (50) te vinden en tot op de dag van vandaag herhaalde argument, dat in de dierenwereld iets dergelijks niet voorkomt. Het is dus onnatuurlijk toe te geven aan zo'n verlangen: "Wat ik wil, wil mijn vader, wil zij, wil ook mijn toekomstige schoonvader, maar de natuur wil het niet, die machtiger is dan al het andere." (51) Dit soort romantische verhalen heeft uiteraard een happy ending. Tenslotte ondergaat Iphis dankzij de godin Isis een metamorfose en wordt een jongen. En ze leefden nog lang en gelukkig.

Zoals men ziet, speelt ook in antieke discussies over homoseksualiteit versus heteroseksualiteit het idee natuurlijk-onnatuurlijk al een rol. (52) Ovidius is trouwens expliciet in zijn afwijzing van de gelijkgeslachtelijke seks: "Ik houd niet van vrijen, waar niet beide partners aan hun trekken komen. Daarom word ik door de jongensliefde niet geraakt." (53) Dit is het op onkunde berustende argument dat in homoseksuele liefde het plezier maar unilateraal zou zijn (op zich is dat natuurlijk mogelijk, maar dat kan in een heteroseksuele liefde ook, zoals Ovidius zelf toegeeft: "Ik houd niet van de vrouw, die zich geeft omdat dat zondig moet, en die frigide ligt te denken aan haar breiwerk." (54)) Van Ovidius (in tegenstelling tot Vergilius, Horatius, Tibullus en Propertius) is geen op zichzelf betrokken homoërotisch gedicht bekend. Voorzover we weten stond de monoloog van Iphis ook niet in Ovidius' voorbeeld voor dit verhaal, Nikander. De 'getewensnood' van Iphis over haar geaardheid lijkt dus te herleiden tot privé-opvattingen van de schrijver. Ons is geen mannelijke pendant van Iphis' reactie bekend. (55)

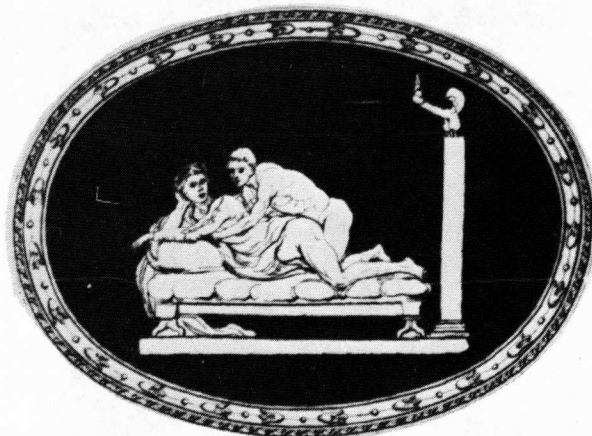
Mogelijk beïnvloed door Ovidius is Loukianos (circa 120-180 n.Chr.), die Grieks schreef, maar wel in Italië was geweest. Hij wijdt zijn vijfde 'Hetaïrengesprek' aan een discussie tussen Kloonaarion en Leaina. Kloonaarion informeert of het waar is dat de lesbische (in de dubbele betekenis van het woord) Megilla van Leaina houdt zoals een man dat doet. Ja, antwoordt Leaina, maar ik schaam me ervoor, want het is onnatuurlijk (ἀλλόκοτον). Megilla blijkt in haar wereldje Megillos genoemd te worden en zich te beschouwen als de 'man' van een zekere Dèmoonassa. Ze zegt dat ze fysiek als vrouw geboren werd, maar dat haar psyche, haar verlangens en de hele rest die van een man zijn. Terzijde worden toespelingen op de 'massagestaaf' gemaakt. Hoewel Kloonaarion zeer aandringt, weigert Leaina te vertellen hoe ze de liefde bedreven heeft met Megilla/Megillos. Gaan we te ver als we de weigering interpreteren als onkunde van Loukianos ten aanzien van de gang van zaken?

orale seks

(vertaling regels 42-43)

Daar in het vorige vers sprake is van likken, en actieve homoseksualiteit voor een Romein niet ziekelijk is (in tegenstelling tot passieve), moet de uitdrukking *morbo pallet utroque* ("hij ziet bleek door beide soorten ziekelijk gedrag") hier opgevat worden als: 'hij wordt bezeten' en hij zuigt'. Volgens Latijnse teksten is er niets, waar je zo bleek van wordt als van *fellatio*. Amy Richlin (56) maakt zeer aannemelijk, dat orale seks in verschillende contexten verschillend wordt gewaardeerd. Wanneer een bedrogen echtgenoot de echtbreker wil straffen, of wanneer het tuingodje Priapus (zie onder) een indringer wil tuchtigen, is er niets zo vernederend voor het slachtoffer als gedwongen te worden tot *fellatio*, terwijl dit voor de *irrumator* (hij die de ander dwingt tot zuigen) een teken van viriliteit is. (57). Zo bijvoorbeeld Catullus: "Denken jullie (Aurelius en Furius) dat ik geen echte man ben? Dan zal ik jullie eens van achteren nemen en dwingen me af te zuigen!" (58)

De *fellator* wordt beschouwd als verwijfd en abject. In andere gevallen wordt orale seksualiteit als zeer dubieus ervaren. Vrouwen die aan *fellatio* doen zijn verre van respectabel. (59) Mannen die zich laten pijpen kunnen kennelijk hun pik niet stijf genoeg krijgen, bijvoorbeeld bij Martialis: "Waarom, Thais, noem jij mij steeds een bejaarde? Niemand, Thais, is te oud om zich te laten pijpen (*ad irrumandum*)". (60) De raven van vers 60 schijnen ook geassocieerd te worden met orale seks. In ieder geval stonden ze bekend als zeer geile en onbeschaamde dieren, en ze werden geacht zich via de snavel voort te planten. (61) Martialis schrijft: "Raaf, die zijn meester groet, waarom noemt men jou *fellator*? In jouw snavel drong geen enkele pik ooit binnen." (62) Het gevaar van overinterpretatie is groot, maar misschien mogen we in de *tibicina* ("meisjes met jankende trompetten") van vers 75 ook weleens *fellatrix* zien. (Voor de 'kristallen pik' van vers 82 zie ons hoofdstukje 'religieuze aspecten'.) In deze context wordt het ook verleidelijk om in de 'droge keel' van 109-110 een bejaarde *fellator* te zien, en in de *trompetter* van 116 een andere toespeling op *fellatio*. Daar staat namelijk dat het best kon zijn, dat de bruidegom iemand was, die 'het rechte brons bespeelde (met zijn mond)'. Maar misschien gaan we nu te ver.

Juvenalis spreekt in de Latijnse verzen 65-82 nu de advocaat Creticus aan, die gewoon is in een soort doorschijnende toga te pleiten, onder het voorwendsel dat het in juli zo warm is. Hoe kan een stoer boerenvolk zo iets accepteren? Hoe, Creticus, zou je het zelf vinden om door zo iemand verdedigd te worden? Dit gedrag is als een besmettelijke ziekte. Spoedig zul je nog verder gaan dan alleen deze kleding, de verwekelijking gaat stap voor stap... (vers 83-116)

- 65) Zo diep zinkt niemand in één klap: langzaam [83] gaan ze je inviteren bij geheime erediensdiensten van mannen die hun slapen met lange linten tooien en hun nek vol kralen hangen; die de Bona Dea met wijn en varkensbuik willen behagen.
- 70) Het lijkt de omgekeerde wereld wel. Geen vrouw komt daar de drempel over. Kerels benaderen alleen het godinnealtaar. "Verdwijf, onreine vrouwen!", wordt geroepen,
- 75) "Geen meisjes hier met jankende trompetten!" Zo vieren zij de orgieën onder dekking van fakkelgloed, zoals de Bapten eens Cotyto walgen deden in Athene. Een trekt met een in roet gedoopt penseel
- 80) de wenkbrauwlijnen zijwaarts bij en schildert elk ooglid door het trillend op te tillen;

- een ander drinkt uit een kristallen pik en bindt de weelde van zijn lange lokken een gouden netje om, gekleed in ruiten
- 85) van blauwe stof of gele zij, terwijl zijn slaaf zweert bij de Iuno van zijn meester. Een derde houdt een spiegel voor, zo'n schild als flikkerkeizer Otho had: een spiegel als wapenbuit, waarin hij stoergewapend
- 90) zichzelf bewonderde, toen hij het sein van 'vaandels voorwaarts' gaf. Ja heus, een spiegel
- in de bagage van een burgeroorlog - 't is voor modern historische annalen bepaald vermeldenswaard. Natuurlijk
- 95) getuigt het van uitstekend leiderschap om Galba te verslaan en toch te zorgen voor eigen huid, van ware burgerplicht om op het slagveld, vechtend om paleis en keizerstroon, het eigen aangezicht
- 100) met laagjes broodpap te bekledderen, iets wat Semiramis van Babylon, met pijl en boog getooid, niet heeft bestaan; Cleopatra, ontredderd na de slag bij Actium, deed evenmin zoiets.
- 105) Ontzag voor woord en tafel geldt hier niet: hier zijn de schandknepen van Cybele, hier klinkt hun gillerig gekir. Een grijze en hoogbejaarde fanatiekeling gaat in de riten voor, onlesbaar is
- 110) zijn dorst. Huur deze vent als leraar in. Waar wachten zij nog op? Wordt het geen tijd, [115]
- dat ieder zich naar Phrygische gewoonte het pondje vlees teveel van 't lichaam snijdt ?

dirty words

Zo diep zinkt niemand in één klap (65). Letterlijk niemand bereikt ineens het toppunt van schandelijkheid. *Turpis* is de meest gebruikte peioratieve aanduiding in seksuele context, en varieert in betekenis van 'niet netjes' via 'schandelijk' tot 'weezinwekkend'. Het woord komt zeer veel voor in (vaak zeer plastische) beschrijvingen van vuile, onreine lichaamsdelen, dikwijls in vergelijking met die van een dier. *Martialis* (63) beschrijft een vrouw wier vagina zo uitgelubberd is als de gore keel (*turpe guttur*) van een pelikaan. Hier wordt het woord gebruikt als waardeoordeel: verwijftheid is wel het diepste, waartoe een man kan zinken. *Flikkerkeizer Otho* (88), *Otho pathicus*. *Pathicus* is de technische term voor de passieve homoseksueel, die *muliebria patitur*, de vrouwelijke rol speelt. Het woord wordt veel als scheldwoord gebruikt: de *pathicus* is in de Romeinse cultuur voorwerp van diepste verachting, die zich uit in felle spot. Echte mannen (dus ook de actieve homo's!) hebben er geen goed woord voor over. De grapjes die er over gemaakt worden tonen de *pathicus* als een verachtelijk wezen. Het woord wordt een enkele maal ook op vrouwen toegepast, en betekent dan ofwel, dat de vrouw anale seks toelaat, ofwel, in overdrachtelijke betekenis, geil en wellustig is (64).

religieuze aspecten

(vertaling 65-113)

Deze verzen bevatten veel verwijzingen naar de religie, of beter gezegd, naar verschillende culten. Blijkbaar kwamen daarin vaak homoseksuele praktijken voor, met name in die van de *Magna Mater Cybele*, wier priesters bijna altijd als homo's worden voorgesteld in de Latijnse literatuur. De cultus had als voordeel dat men zich onder het mom van devotie gedragingen kon veroorloven, die zonder dat mom niet geaccepteerd werden. (Hierbij valt vooral te denken aan tempelprostitutie, en dergelijke.) Bovendien waren veel cultusvieringen voor niet-ingewijden niet toegankelijk,

wat het plegen van daden, die tegen de heersende moraal in gingen, vergemakkelijkte of soms zelfs in de hand werkte. Zo geeft *Livius* een uitvoerig verslag van de seksuele (ook homoseksuele) uitpattingen, die zich in de tweede eeuw v.Chr. onder het mom én de geheimhouding van de *Bacchuscultus* in Rome hadden voorgedaan. (65) Tegelijkertijd echter moeten wij ons wel realiseren, dat juist vanwege de geheimhouding van veel cultusvieringen er ongegronde praatjes bij de buitenwacht ontstonden en dat onze huidige informatie voor het overgrote deel van die buitenwacht, de niet-ingewijden, afkomstig is. Voorzichtigheid met het materiaal is dus geboden, bij uitstek bij een *Juvenalis*, die niet alleen oningewijde, maar bovendien *satiricus* is. In de regels 65-78 wordt een secte beschreven, die blijkbaar alleen voor mannen toegankelijk was, iets wat in de Oudheid tamelijk zeldzaam is. Het is de vraag of *Juvenalis* hiermee op een werkelijk bestaande secte doelt of dat hij slechts spottend een toestand wil schetsen, die volgens hem zou kunnen bestaan bij al die 'valse nichten' van zijn tijd. Er bestond namelijk wel een erediensdienst voor *Bona Dea* (letterlijk de Goede Godin), die uitsluitend voor vrouwen openstond. Deelname daaraan door mannen was ten strengste verboden. (Overigens wijst niets erop dat wij daarbij met lesbische elementen moeten rekenen.) Eens per jaar vierden de vrouwen midden in de nacht het feest van deze godin. Haar werd dan een zeug geofferd en verder speelden wijn en bloemen een belangrijke rol. In zijn zesde satire (66) roept *Juvenalis* van dit *Bona Dea*-feest (ongetwijfeld zwaar overdrijvend) een beeld van pure losbandigheid op. Hij schildert een ware vrouwenorgie, waarbij de deelneemsters tot zulk een seksuele extase worden opgezweept, dat zij elke willekeurige man willen hebben, desnoods slaven en zelfs, bij gebrek daaraan, met een ezel genoeg willen nemen! Uit andere bronnen krijgen we evenwel de indruk dat het juist een zeer ingetogen viering was. (67) Het is waarschijnlijk, dat *Juvenalis* in onze tweede satire de verwijftheid van de mannen, waar hij het hier over heeft, met zijn bekende overdrijving zó ver door wil laten gaan, dat zij zelfs een eigen *Bona Dea*-viering, dé vrouwencultus bij uitstek, organiseren: een grap, die het ongetwijfeld goed deed bij de Romeinen van zijn tijd.

Sommigen (68) houden het er echter op dat de dichter hier wel degelijk naar een bestaande secte wil verwijzen. De grap zou hem dan zitten in de naam *Bona Dea*: zoals vrouwen hun *Bona Dea* hebben, zo hebben de nuchtere leden van deze secte (die, wil de satire zijn doel treffen, voor *Juvenalis'* lezerspubliek uit de details herkenbaar zou moeten zijn geweest) hun 'Goede Godin'. Het meest opmerkelijk in deze verzen is de vermelding van de naam *Cotyto*. In heel de Latijnse literatuur wordt deze godin naast onze passage nog slechts twee maal genoemd. In de Griekse literatuur komen wij haar

vaker tegen. Hubaux (69) heeft aannemelijk gemaakt dat haar cultus vrijwel steeds in verband staat met mannelijke en vrouwelijke homoseksualiteit. Zij zou dus eventueel de 'Goede Godin' (als Juvenalis op een bestaande secte doelt) kunnen zijn. Hubaux gelooft namelijk dat Cotyto incidenteel inderdaad ook in Rome verering genoten heeft. De Baptae zijn haar volgelingen, die met een soort van onderdompeling ingewijd werden. Overigens is het misschien goed erop te wijzen dat in deze passage nergens expliciet sprake is van homoseksualiteit, uitsluitend van verwijfdheid, tenzij het noemen van Cotyto inderdaad voor de Romeinen een onmiddellijke associatie met homoseksualiteit inhield.

Hetzelfde geldt in feite voor de regels 79-86. Ook hier is sprake van een extreme verwijfdheid, die leidt tot travestie. De vertaling 'kristallen pik' (82) staat voor *vitreo priapo*, een 'Priapusglas'. Priapus was een tuin- en vruchtbaarheidsgod, die altijd met een enorm grote phallus werd voorgesteld. Een 'Priapusglas' wil daarom zeggen: een glas in de vorm van een phallus. Nu bestond er bij alle volkeren van de Oudheid wel een phalluscultus, zeer zeker ook bij de Romeinen, wat beslist niet als iets onbehoorlijks gold. Zo kenden de Joden het gebruik om dure eden te zweren met de vingers op het lid. (70) De phallus werd vaak zelfs als een god gezien, de verwekker van leven en beschermer tegen alles wat het leven bedreigt. Het is daarom ook helemaal niet verwonderlijk dat wij in de Romeinse wereld talloze amuletten en gebruiksvoorwerpen aantreffen in de vorm van een phallus: dit waren magische voorwerpen, die het kwaad (bedreiger van het leven) moesten afweren. Maar dit neemt niet weg dat ook voor de Romeinen een drinkglas in de vorm van een phallus wel uitermate dubbelzinnig was: hiermee wordt fellatio gesuggereerd (zie ons hoofdstukje 'orale seks')!

In regel 86 is sprake van zweren "bij de Iuno van zijn meester". Dit is een woordgrapje, dat volstrekt onvertaalbaar is. De Romeinen geloofden namelijk dat ieder mens een eigen, zuiver persoonlijke, goddelijke begeleider en beschermer had, die grote invloed op het leven van die persoon uitoefende. Bij mannen heette deze schutspatroon 'genius', bij vrouwen 'iuno'. Juvenalis doet het nu voorkomen, alsof zijn hier geschetste personages zó verwijfd waren, dat zij meenden een 'iuno' in plaats van een genius te hebben. In de regels 87-104 wordt de persoon van Otho op de hak genomen. Otho is een van de drie generaal, die in het jaar 69, na de dood van Nero vergeefs zich van het keizerschap meester trachtten te maken. Direct na Nero's zelfmoord was de macht aan Galba gekomen. Deze werd evenwel al spoedig uit de weg geruimd door de eerzuchtige Otho. Tegelijkertijd echter hadden de legioenen aan de Rijn Vitellius tot keizer uitgeroepen. Na een zeer bloedige nederlaag van Otho bij Bebricum pleegde deze na drie en een halve maand keizerschap zelfmoord (overigens werd al snel daarna Vitellius opzijgeschoven door Vespasianus). Otho schijnt zich naar Romeinse begrippen nogal vrouwelijk gedragen te hebben. Hij wordt dan ook consequent door onze antieke bronnen als flikker voorgesteld. Anderzijds wordt nergens die veronderstelde homoseksualiteit aangehouden (door het noemen van vriendjes of iets dergelijks). Het heeft er daarom veel van weg dat deze figuur door zijn wat vrouwelijke optreden de naam heeft gekregen homo te zijn, zonder dat dit feitelijk zo was, en vervolgens in de traditie het prototype van de flikker is geworden. (71) De in de regels 101-104 genoemde Semiramis en Cleopatra zijn koninginnen, die bij uitstek golden als legerleiders met een uitzonderlijke charme.

Indien Juvenalis in het voorafgaande al één speciale cultus in gedachten had, dan lijkt hij in elk geval toch in de regels 105-113 daarvan afgestapt te zijn en nu aan andere religieuze fenomenen te denken. Wanneer wij de tweede satire in zijn geheel bezien, is het echter het meest waarschijnlijk dat de dichter bewust vele aspecten uit verschillende culten op één hoop gooit. Dit geldt vermoedelijk ook voor de regels 105-113. Toch treedt één godin hierin speciaal naar voren, de met name genoemde Cybele. Zij is in oorsprong de grote Moedergodin uit Phrygië. Bij de Grieken werd zij meestal vereenzelvigd met Rhea of Demeter. In de eerste eeuw na Christus is zij ook in het Westen van het Romeinse Rijk één der belangrijkste godheden geworden, door de Romeinen vaak aangeduid met de bijnaam *Magna Mater* (Grote Moeder). Haar priesters, *Galli* geheten, waren in het Oosten altijd castraten, maar in het Westen meestal niet meer. In Rome werden deze *Galli*, zoals uit vele bronnen blijkt, vooral gezien als uiterst wellustige en seksueel ongeremde sujetten, die alle denkbare vormen der homoseksuele liefde bedreven en voor wie geen enkele knappe jonge jongen veilig was. (72) Vandaar de uitroep in 111-113: met het "pondje vlees te veel" (*supervacuum carnem*) worden de geslachtsdelen bedoeld. De reeds in regel 12 genoemde Peribomius (wiens naam in het Grieks betekent: 'hij die zich rond het altaar bevindt') was, zo werd al sinds de Oudheid algemeen aangenomen, ook zo'n *Gallus*. De tafel, waarvan sprake is in regel 105, is waarschijnlijk de offertafel. Juvenalis wil vermoedelijk zeggen, dat de cultus nog slechts als een dekmantel gebruikt werd, zonder dat er enige oprechte devotie bestond.

In de regels 107-110 hebben we waarschijnlijk weer te maken met een vermenging van religies. De technische termen, die in het Latijn gebruikt worden (*fanaticus*, *antistes*, *magister*), zijn niet erg gebruikelijk voor de *Galli*, en worden veel meer met andere culten geassocieerd, vooral met die van *Mā-Bellona* en *Mithras*. De zinsnede "huur deze vent als leraar in" verbergt een dubbelzinnigheid. Enerzijds betekent het Latijnse woord *magister* een leraar in de geloofsleer, een priester dus, die men placht in te huren om voorspellingen te doen. Anderzijds echter betekent het ook in het algemeen leraar, zodat in deze context gesuggereerd wordt dat deze geile grijsaard dé aangewezen figuur is om voor sekslessen in te huren.

verwijfdheid

(vertaling regels 79, en volgende)

Verwijfdheid is in deze satire een *Leitmotiv*, vooral in contrast met (gesuggereerde) mannelijkheid. Iedere cultuur heeft zijn vooroordelen, maar het is interessant te zien hoezeer de antieke vooroordelen tegen verwijfdheid overeenkomen met die van onze eigen maatschappij. Volgens antieke physiognomici (auteurs die karakterkenmerken baseren op het uiterlijk) maken bepaalde lichamelijke kenmerken een vrouwelijke indruk: zachtheid van gelaatstreken en een bleke gelaatskleur, een huppelende of heupwiegende gang en neiging tot gesticuleren. De blik is onvast en wellustig. Over de stem van een verwijfd persoon (*effeminatus*) zijn de moderne geleerden het niet eens: hij is hoog en zacht, of week en zijg, of gebroken en hees. Zelfs slissen is een kenmerk van verwijfdheid (vergelijk 107 in de vertaling). Iemand kan ook bewust een vrouwelijke indruk willen maken en dat stootte de Romein zeer tegen de borst. Met kleding is dat het geval, wanneer het onderscheid tussen mannen- en vrouwenkleden wordt doorbroken. Als een man een *tunica* draagt met mouwen bijvoorbeeld, of reikend tot de grond, van fijne en zachte, ja zelfs doorzichtige stoffen, met veel felle kleuren als purper, scharlaken en saffraangeel. Geel geldt als een buitengewoon verdachte kleur. (73)

Het dragen van veel sieraden op alle mogelijke verschillende plaatsen en het opmaken van gezicht en ogen (83 en 100) gelden als tegennatuurlijk en ziekelijk, en bijzonder veel kritiek oogsten uitzonderlijke hoofddeksels, zoals de mitra, een soort muts of tulband. Haardracht is ook aan bepaalde ongeschreven regels gebonden, die een effeminatus overschrijdt door zijn haar lang te laten groeien (83-84) en te dragen in ingewikkelde kapsels met krullen en vlechten. Daarentegen draagt hij geen baard en epileert hij bepaalde delen van het lichaam (9) wat als zeer onmannelijk wordt beschouwd. Het gebruik van parfum wordt zozeer een standaardverwijt dat er klachten gehoord worden dat het onmogelijk is om nog reukwater te gebruiken (30).

Dat een dergelijk persoon in de ogen van zijn tijdgenoten ook qua karakter niet veel voorstelt, spreekt bijna voor zich: lafheid en het onvermogen emoties te beheersen zijn *topics*. Dat het hier weinig genuanceerde gedachten betreft moge blijken uit het feit dat hele stammen, groepen of beroepen in een kwade reuk staan. Vooral Oosterse volken met hun andere kledwijze moeten het ontgelden. Opvallend is ook het vooroordeel tegen toneelspelers. Het feit dat vrouwenrollen altijd door mannen gespeeld worden geeft aanleiding om te denken dat het karakter van de toneel-speler door het inleven in een vrouwenrol verwekelijkt. (74) Zonder onderbreking gaat het gedicht nu verder:

*Gracchus heeft een hoornist getrouwd. Als
bruidsschat [117]*

- 115) *schonk hij hem veertig mille. Het kan ook zijn dat 't een trompetter was. De huwelijksacte werd opgemaakt, er klonk proficiat, het trouwdiner was groots, het jonge bruidje legde zijn hoofd bij bruigom in de schoot.*
- 120) *Zeg heren, kan de censor hier niet meer bereiken dan een wonderduidend priester? Of moet je je om dit verschijnsel minder bekommeren dan als een vrouw een kalf, een koe een lam zou baren? Hij, de bruid,*
- 125) *die nu een gouden sleep draagt en een sluier, droeg eens het heilig schild van Mars en tilde het bij de riem boven de priesters uit. [126]*

muzikanten

(vertaling regels 114-116)

In Rome waren er verschillende soorten muzikanten. Muzikanten bij oosterse riten werden ronduit als eng beschouwd door de fatsoenlijke Romein. Muzikanten van het leger of van echt Romeinse culten waren respectabel, maar zij behoorden wel tot de laagste standen. Vaak ook waren het slaven. Om welke soort het hier gaat, is niet duidelijk. De 400.000 sestertiën (115: "veertig mille") wijzen misschien op de armoede van de hoornist. Juvenalis heeft een uitgesproken hekel aan muzikanten en artiesten, die hij met alles wat uit het buitenland komt, op één hoop gooit en belachelijk maakt. (75)

mannenbruiloft

(vertaling regels 114-127)

Deze passage vormt de climax van de satire. Alles, wat Juvenalis tot dusver getekend heeft, was vrouwelijkheid, verwijfdheid en perversiteit bij sommige mannen. Maar het kan nog gekker. Het is zelfs voorgekomen dat iemand van nota bene hoge komaf, ene Gracchus, zich niet gegeneerd heeft om openlijk een officieel homo-huwelijk aan te gaan, en dan nog wel met een of andere ordinaire muzikant. Hier komt dan nog bij dat deze Gracchus in het verleden Saliër was geweest, dat wil zeggen priester van Mars. Dit priesterschap was één van de oudste en eerbiedwaardigste die Rome kende. Eens per jaar droegen die Saliërs het heilige schild, dat uit de hemel was komen vallen en Romes voortbestaan garandeerde, in processie rond

door de stad. Hierop hebben de regels 126-127 betrekking.

Het is bij Juvenalis natuurlijk nooit goed uit te maken of wij zijn opmerkingen serieus mogen nemen, en zo ja, tot op welke hoogte. Zo doen zich ook bij dit homo-huwelijk drie mogelijkheden voor. Of het is historisch, of het is van A tot Z door Juvenalis zelf verzonnen, of het heeft betrekking op een historische gebeurtenis, die echter in werkelijkheid een heel andere context en betekenis had dan de satiricus doet voorkomen. Wanneer wij zien hoe Juvenalis in andere gevallen met historische feiten omspringt, maakt deze laatste mogelijkheid een goede kans. Er is dan ook wel geopperd, dat dit zogenaamde homo-huwelijk in werkelijkheid een inwijdingsceremonie in een bepaalde cultus is geweest. (68) Het is vrijwel zeker dat in de Oudheid voor de inwijding in verscheidene culten het ritueel van de wereldlijke huwelijksvoltrekking werd gebruikt. De nieuweling was daar bij, ook al betrof het een man, doorgaans *qualitate qua* de vrouwelijke partner, terwijl de priester als representant van de godheid, dus als bruidegom optrad. Soms werd ook de consequentie van de geslachtsdaad aan die initiatie toegevoegd. Het is alleen helaas niet bekend of dat ook tot homoseksuele handelingen kon leiden. In elk geval sluit deze cultische interpretatie van de Gracchuspassage uitstekend aan bij de regels 105-113.

Juvenalis' vermelding van een homo-huwelijk staat niet geheel op zichzelf in de Latijnse literatuur. Er zijn nog enkele andere voorbeelden te noemen, maar het meest sprekende is dat van keizer Nero. Maar liefst drie geschiedschrijvers verhalen daarvan. (76) Nero zou zelfs tweemaal met een man zijn getrouwd. In het eerste geval betrof het een vrijgelaten knaap, Sporus geheten, die veel op Nero's overleden vrouw zou hebben geleken en die Nero, om hem nog meer aan een vrouw gelijk te maken, liet castreren. Volgens onze informatie is de keizer werkelijk stâpel op deze jongen geweest en dat tot zijn dood toe gebleven. In deze relatie vervulde Nero dus de rol van de man. In het tweede geval evenwel, bij het huwelijk met een zekere Pythagoras, is Nero's rol die van de vrouw. Evenals bij onze Gracchus heeft men bij dit laatste huwelijk wel gedacht aan een religieuze inwijding. (77) Overigens wordt in bijna alle berichten over Nero's homo-huwelijken benadrukt dat daar zeker ook seksuele aspecten bij aanwezig waren. (78)

Gracchus gaf zijn 'bruidegom' als bruidsschat 400.000 sestertiën. Enerzijds impliceert dit dat Gracchus behoorlijk rijk moet zijn geweest. Anderzijds echter wil dit zeggen dat hij zijn geliefde in één klap tot de ridderstand verheef. Voorwaarde om tot deze op één na hoogste klasse van Rome, de stand der rijke kooplieden, te behoren was namelijk het bezit van minimaal 400.000 sestertiën. Voor Juvenalis zelf was dit een magisch getal, omdat hij zelf ooit tot die stand behoord had, maar er door verarming uit gestoten was.

De vertaling 'het jonge bruidje' (118) geeft de Latijnse woorden *nova nupta* weer. Nog sterker dan het Nederlands kan het Latijn met vrouwelijke aanduidingen voor mannelijke personen spelen, omdat het voor het vrouwelijk eigen uitgangen heeft. Daar komt bij dat *nubere*, waar *nupta* van afgeleid is, alleen van vrouwen gezegd kan worden: het betekent het huwen van de vrouw, het 'bruid zijn'. Het is een woordgrapje, dat we ontzettend veel in het Latijn tegenkomen (79).

slot 2e satire

(Latijnse verzen 127-170)

Na de beschrijving van Gracchus' gedrag wordt Mars aangeroepen. Waarom grijpt deze god niet in? Binnenkort worden zulke huwelijken nog officieel! Gelukkig laat de natuur zich niet zo manipuleren, dat

mannen ook kinderen kunnen krijgen. Maar nog erger dan dit alles is misschien wel dat Gracchus als *gladiator* is opgetreden (hetgeen ook al met homoseksualiteit werd geassocieerd), terwijl de oude adel van Rome, de keizer inclusief, zat te kijken. Dat er een Onderwereld is, gelooft natuurlijk niemand, maar als die bestond, zouden de oude helden daar ongetwijfeld reinigingsoffers houden, wanneer ze dit zootje van tegenwoordig zagen binnenkomen. Wij Romeinen hebben de meest ruwe volkeren onderworpen, maar we doen zelf dingen, die zij, die wij overwonnen, nooit doen. Hoewel, er is laatst een Armeniër, Zalaces, geweest, die zich, weker dan week, aan een officier heeft gegeven: dat is het effect van internationaal contact. De strekking van het laatste stukje is niet geheel duidelijk. De commentaren verschillen hierover zeer van mening.

noten

1. Feinberg, pg. 128
2. Mart. VII 91
3. Mart. XII 18
4. Highet, pg. 117
5. Juv. IX 43/44
6. Sen. Rhet., Contr. IV Praef. 10
7. Hor., Od. II 1, 24
8. Sen., Ep. 123, 15
9. Ath. (Gramm.), Deipn. XIII, 15, 563E. Overigens schrijft Athenaeus pas eeuwen na Zeno's dood!
10. O.a. Quint., Inst. I Praef. 15; Mart. VI 64; VII 58; IX 27 + 47; XI 104. Ook in het Grieks: σκληρότης
11. Bijvoorbeeld: "Vertrouw nooit op de buitenkant", (regel 1): Mart. I 24, 2-6 en "ruigbehaarde armen" (regel 6/7): Mart. II 36, 5/6
12. Sen., Ep. 5, 2
13. Cic., Ep. ad Fam. IX 22
14. Quint., Inst. VIII 2, 1: *obscena vitabimus*
15. Cf. Cat. 16; Ov., Trist. II 354; Mart. I 4; Plin., Ep. IV 14, 4; Apul., Apol. 11; Aus., Cento Nupt. pg. 218P
16. Cf. ook Juv. IX 45; Aus., Epigr. 70
17. Cf. Juv. IX 40; Mart. III 95; CIL IV 4977
18. J.D. Oriel, in: *Medical aspects of human sexuality* (1976), Vol. 10, no. 7, pg. 71
19. Juvenalis is uniek in zijn term *marisca*, een niet erg gewaardeerd soort vijs; cf. Mart. VII 25
20. Mart. VII 71
21. Mart. XII 33. Dit type grap ook nog: Mart. I 65; VI 49; Priap. XLI. Opvallend is dat zoiets niet in Griekse bron voorkomt.
22. CIL IV 1820; CLE 50C
23. Orib., Syn. VII 40
24. Cf. Plin., N.H. XXX 72; Cels., De Med. VI 18, 7; Orib., Syn. IX 35
25. Cels., De Med. VII 30
26. Cat. XXV
27. Mart. I 24 + 96; II 36; VI 56
28. Cf. Prop. III 19, 14; Priap. XXXII 2.
29. Aus., Epigr. 91: *Semivir Ipse - Scantiniam metuens non metuit Titiam*.
30. Cic., Ep. ad Fam. VIII 12 + 14; Suet., Dom. 8, 3
31. Quint., Inst. IV 2, 69 + 71; VII 4, 42
32. Juv. VI 309-311
33. Voor Sappho's geaardheid en vrouwelijke homoseksualiteit in Griekenland cf. Dover pg. 172-184 en Pomeroy pg. 53-56 (zie Bibl.)
34. Hor., Od. II 13, 25; Epist. I 19, 28; Ov., Her. XV 19; Sen., Ep. 88, 37.
35. Hor., Epod. V 41 e.v.
36. Bijvoorbeeld Juv. VI 246-267; 420-433
37. Sen., Ep. 95, 21
38. Sen., Rhet. Contr. I 2, 23
39. In het Latijn komt verder voor *fricatrix*, dat ook 'wrijfster' betekent, en *subigitatrix*, onderwerpster.
40. Mart. I 90

41. Mart. VII 67 + 70
42. Cf. Tac., Ann. XI 2
43. Cf. Cael. Aur., Morb. Acut. IV 9, 134. Zie ook P.H. Schrijvers in GRONIEK, 12, 66. (zie bibl.)
44. Plato, Symp. 189D-193E
45. Plato, Symp. 191E
46. Phaedr., IV 16, 14
47. Cf. Pauly-Wissowa, R.E. s.v. *Kinaidos* (z. bibl.)
48. Ov., Met. IX 666-797
49. Kindermoord was, vooral ten aanzien van meisjes, een niet ongebruikelijke vorm van geboorteregeling. Cf. Wilkinson, pg. 32 - 43 (zie bibl.)
50. Cf. Dover, pg. 165-170 (zie bibl.)
51. Ov., Met. IX 757-759
52. Al minstens sinds Plato, Phaedr. 250E
53. Ov., A.A. II 683/4
54. Ov., A.A. II 685/6
55. Voor het tegendeel cf. bijvoorbeeld Juv. IX, hoewel Naevolus actief is, wat altijd al min of meer geaccepteerd werd.
56. Amy Richlin, *The meaning of 'irrumare' in Catullus and Martial*, in C.Ph. 76 (1981) pg. 40-46
57. Onder andere Cat. 28, 9-13; 74; Priap. 13; 22; 28; 35; 44; 74.
58. Cat. 16, 12-14
59. Cat. 58; 59; Hor., Epod. VIII 19/20; Mart. II 50; IV 84; VI 69; IX 4 + 67
60. Mart. IV 50
61. Arist., De Gen. Anim. III 6; Plin., N.H. X 15
62. Mart. XIV 74
63. Mart. XI 21
64. Als passieve homo: Cat. 16; 57; 112; Juv. IX 130 Van vrouwen: Priap. 25; 40; 48; 73 Als geil: Mart. XII 95 Voor Otho cf. noot 71.
65. Cf. Liv., A.u.c. XXXIX 8 - 18
66. Juv. VI 314 - 334
67. Cf. Plut., Vit. Caes. 9; Vit. Cic. 19
68. Cf. J. Colin, Juvénal et le mariage mystique de Gracchus, in: *Atti della Accademia delle Scienze di Torino*, (1955) 90
69. J. Hubaux, Le plongeon rituel, in: *Le Musée Belge* (1923) 27
70. Cf. Genesis XXIV 2; XLVII 29
71. Cf. Mart. VI 32; Tac., Hist. I 22; I 30; Suet., Otho 2, 2; 12, 1
72. Cf. Mart. III 91; IX 2; Juv. VI 513 e.v.; Suet., Aug. 68, 2; Apul., Met. VIII 24 e.v.; Firm. Mat., D.E.P.R. pg. 6
73. Cf. Manil. V 146; Sen., Ep. 114, 21; Mart. I 96.9; III 82, 5; V 23, 1
74. Cf. voor dit hele complex van standaardverwijten Herter, R.A.C. s.v. *effeminatus* (zie bibl.)
75. Cf. Juv. III 63-65; VI 73-77 + 379-384; VIII 198; etc.
76. Tac., Ann. XV 37; Suet., Nero 28 + 29; Dio Cass. LXII 28; LXIII 13
77. W. Allen, Nero's eccentricities before the fire, in: *Numen* (1962) 9
78. Voor andere homo-huwelijken cf. Cic., Phil. II 18, 44/45; Mart. XII 42; S.H.A., Vit. Elagabal. 10
79. Cf. Cic., De Or. II 277; Ep. ad Att. I 14, 5; Hor., Sat. I 8, 39

bibliografie

TEKST

Clausen, W.V. A. *Persi Flacci et D. Iunii Iuvenalis Saturae*. 2e dr. Oxford, 1966. (beste beschikbare teksteditie)

TEKST MET VERTALING

Labriolle, P. de et Villeneuve, F. *Juvénal, Satires*. 2e dr. Parijs, 1931 (Budé).
Knoche, U. *D. Iuvenalis Saturae*. München, 1950.

Ramsay, G.G. *Juvenal and Persius*, 2e dr. Londen, 1940. (Loeb Classical Library). Gekuipt en ook overigens niet aan te raden; een herziene editie in deze veelgebruikte serie is aangekondigd)

VERTALING

Green, P. *Juvenal, the sixteen satires*. Hammondsworth, 1967. (Penguineditie met goede inleiding en bibl.)
d'Hane-Scheltema, M. *Weg met de stad. Weg met het huwelijk, Satiren III en VI van Juvenalis*, 's Gravenhage, 1981.

COMMENTAREN

Courtney, E. *A Commentary on the Satires of Juvenal*, Londen, 1980. (meest uitgebreide en moderne commentaar, dat beschikbaar is)
Ferguson, J. *Juvenal, The Satires*. New York, 1979. (eerste ongekuiste, Engelstalige editie. Gaat vooral in op literaire merites van Juvenalis; minder uitgebreid dan Courtney)
Friedländer, L. D. *Iunii Iuvenalis Saturarum Libri V*. Leipzig, 1895. (Tot de verschijning van Courtney standaardcommentaar; voor zijn tijd een knap werk)

GENRE

Coffey, M. *Roman Satire*. Londen/New York, 1976. (Goed overzicht over alle Romeinse satirendichters)
Feinberg, L. *The Satirist, His Temperament, Motivation and Influence*. Ames (Iowa) 1963. (Algemeen werk, dat de satiricus grotendeels psychologisch verklaart)
Lampas. Tijdschrift voor Nederlandse classici, XII (1979) 241 - 339. (Themanummer over de Latijnse satire)

STUDIES JUVENALIS ALGEMEEN

Gérard, J. *Juvénal et la réalité contemporaine*. Parijs, 1976.
Hight, G. *Juvenal, the satirist*. Oxford, 1954. (In paperback verkrijgbare, psychologiserende studie, die bij verschijnen veel kritiek kreeg, maar thans veel verwaardering geniet; belangrijk voor Juvenalis' 'Nachleben')

ANTIETIE SEKSUALITEIT ALGEMEEN

Dover, K.J. *Greek Homosexuality*. Londen, 1978.
Herter, H. "Effeminatus". *Reallexicon für Antike und Christentum*, V, 1959; col. 620-650 (Standaardartikel).
Hopfner, Th. *Das Sexuelleben der Griechen und Römer*. Praag, 1938 (=New York, 1975). (geeft zeer veel plaatsen, niet altijd betrouwbaar)
Kroll, W. "Lesbische Liebe". *Pauly's Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. XII, 1924; col. 2100-2102 (Begonnen von Georg Wissowa (...), herausgegeben von Wilhelm Kroll).
Kroll, W. "Kinaidos". *Idem*. XI, 1921, col. 459-462.
Kroll, W. "Knabenliebe". *Idem*. XI, 1921, col. 897-906.
Kroll, W. "Das Liebesleben". *Die Kultur der Ciceronischen Zeit*. Leipzig, 1933 (=Darmstadt, 1975). (Be-knopt, maar zeer verstandig overzicht over de Romeinse seksualiteit)
Pomeroy, S.B. *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in classical Antiquity*. New York, 1975.
Rosenbaum, J. *Geschichte der Lustseuche im Alterthum*. 3e dr. Halle, 1882. (Geeft nog veel meer dan Hopfner, maar voor niet specialisten eigenlijk onbruikbaar, omdat er ook verschrikkelijke fouten instaan)
Schrijvers, P.H.; Schaafsma, A. en Dam, H-J. van "Homoseksualiteit te Rome." *Groniek*, XII (1980) 66.
Wilkinson, L.P. *Classical Attitudes to modern Issues*. Londen, 1979.

WOORDSTUDIES

Goldberger, W. "Kraftausdrücke im Vulgärlatein." *Glotta* XVIII (1930) 8-65, en *Glotta* XX (1932) 101-150.
Grassmann, V. *Die erotischen Epoden des Horaz, literarischer Hintergrund und sprachliche Tradition*. München, 1966.
Richlin, A.E. *Sexual terms and themes in Roman satire and related genres*. Yale, 1978 (diss.).
Vorberg, G. *Glossarium Eroticum*. 2e dr. Hanau/Main, 1965. (Erotisch woordenboek van het Latijn)